

**MINISTERUL EDUCAȚIEI NAȚIONALE
UNIVERSITATEA „1 DECEMBRIE 1918” ALBA IULIA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOLOGIE
DOMENIUL ISTORIE**

REZUMAT
Teză de doctorat

**Contribuții la studiul privind
antropometria în creația vizuală
preistorică și antică, între știință și artă**

- Introducere în antropometria comparată -

COORDONATOR ȘTIINȚIFIC
Prof. univ. dr. FLORIN STĂNESCU

doctorand Radu D. Stănese

ALBA IULIA
2013

Sumar

Capitolul 1	Introducere.....	2
Capitolul 2	Analogia ca premisă.....	7
Capitolul 3	Canonul ca analogie	9
Capitolul 4	Analogia ca metodă.....	11
Capitolul 5	Elemente de prelucrare a informațiilor, analize statistice și interpretarea rezultatelor.....	14
Capitolul 6	Concluzii.....	16
Bibliografie.....		19

Capitolul 1 Introducere

Ca și în istorie, în viața fiecărei ființe umane corpul preexistă rațiunii. Omul și-a folosit trupul înainte de a înțelege, pentru a înțelege. Așa s-au petrecut lucrurile cu primii *homo sapiens*, cei care au început să cunoască și să recunoască măsurând din priviri. Probabil că asemenea nostalgii trezesc, uneori, tentația cercetătorilor de a reevalua natura arhetipală a corpului: acel *corp-artefact* ce așteaptă în străfundurile pământului, dar și în muzee; acel *corp-pământ* suflat de duhul Genezei, cel dat de Creator dar, în egală măsură, și de escatologie; acel *corp-mesaj* trimis în timp și spațiu pentru a căuta și întreține dialogul; acel *corp edenic* mistificat de cuvinte și învăluit în veșminte filistine; acel *corp-paradox*, când idolatrizat până la extaz, când stigmatizat de propria sa formă; în fine, acel corp „*de aur*” ce nu se lasă corodat de nepăsare și uitare.

Dorim ca din punct de vedere arheologic, mai precis arheometric, lucrarea de față să propună o nouă metodă de investigare a reprezentărilor antropomorfe, dintr-o perspectivă antropometrică adaptată percepției vizuale primare, pentru o mai bună înțelegere istorică și antropologică a vremurilor ancestrale.

Nu avem pretenția unei viziuni cu totul originale în ceea ce privește natura interdisciplinară a temei propuse, dimpotrivă, vrem să arătăm că o asemenea abordare a ajuns să fie în mod firesc o cerință a cercetării moderne. Una dintre cele mai importante lucrări dedicate acestui subiect este cea a britanicului Douglass W. Bailey, *Figurine preistorice*¹, unde, încă din subtitlu („Reprezentare și corporealitate în neolitic”), întâlnim un termen cu o nuanță semantică aparte: „corporealitatea”. Studiul de față pornește tocmai de la analogiile

¹Bailey W. Douglass, *Prehistoric Figurines*, Routledge, London and New York, 2005.

fundamentale ale omului, de la similitudinile „corporealității” în ceea ce privește structura fizică și psihică a *prezentării și reprezentării*. Omul primitiv contemporan se aseamănă cu omul preistoric, atât anatomic cât și prin percepția propriei identități, acestea constituind premisa metodei pe care o supunem atenției. Nu este vorba de aplicarea anacronică a unui model teoretic modern, inadecvat cercetării paleoantropologice, ci de interpretarea statuetelor antropomorfe ca prime semne de comunicare, deloc întâmplător legate de realitatea corporală. Evităm astfel tocmai abordarea empirică, metrologică, ce nu oferă nicio explicație pentru existența și rolul figurinelor preistorice.

Înțelegem că primele măsurători și comunicarea acestora s-au întâmplat printr-o *media* antropometrică. Piciorul, cotul, palma și șchioapa s-au transmis până în ziua de azi ca unități de măsură, și la fel s-a întâmplat cu celelalte gânduri și trăiri; figurinele paleolitice și neolitice conțin asemenea mesaje antropometric „criptate”, ce așteaptă să fie interpretate într-un mod analog.

„Pentru conștiința modernă, un act fiziologic - mâncatul, sexualitatea - nu este decât un proces organic, deși împovărat de o serie întreagă de tabuuri” (reguli de bună cuviință în timpul mesei; limite impuse comportamentului sexual de „bunele moravuri”). Pentru „primitiv” însă, un asemenea act nu este niciodată pur și simplu fiziologic, ci este sau poate deveni o „taină”, o „participare la sacru”². Cauza și efectul primului gest de *Weltanschauung* a fost chiar propriul corp. Prin conturul antropomorf, viu sau modelat, au intrat și au ieșit gândurile, trăirile, acțiunile. *A fost etapa transferului antropometric de la subiect la obiect.*

Uneltele, vasele, armele, podoabele, dar și locuințele și construcțiile, de la peșteri până la piramide, toate poartă amprenta

² Mircea Eliade, *Sacral și profanul*, Ed. Humanitas, București, 1995, p.16.

proporției antropometrice, inclusă într-un registru semiotic de la profan la sacru.

Când Pitagora a spus „La început a fost Numărul” se referea la faptul că există o ordine universală guvernată de legi matematice, iar cunoașterea acestora ne permite să înțelegem armonia numerică și geometrică a lumii. După cinci secole, maxima evanghelistă „La început a fost Cuvântul” poate fi interpretată ca o reluare a acestui concept, știut fiind faptul că în scrierea ebraică numerele se redau prin litere, astfel încât oricărui cuvânt îi corespunde o anumită valoare numerică. Altfel spus, atât numărul cât și cuvântul au fost înțelese ca expresii ale logos-ului, adică ale unei voințe divine³.

În matematica pitagoreică, logos-ul presupune o relație „calitativă” între numere, care să explice esența transcendentală a lumii, dincolo de raționamentul cantitativ al oricărei speculații aritmetice sau geometrice. Euclid a reușit să surprindă această relație în teoria sa despre raporturi și proporții. „Raportul reprezintă relația **calitativă** în ceea ce privește dimensiunea dintre două mărimi omogene. Proporția (analogia) reprezintă echivalența raporturilor”⁴.

Euclid a definit *media și extrema rație* în jurul anului 300 î.Hr. Însă Doriforul lui Policlet, considerat canonul proporției de aur, a fost sculptat cu mai bine de un secol în urmă. La fel s-a întâmplat cu statuile celebrului Fidias, care a trăit între anii 490 și 430 î.Hr. În amintirea lui, matematicianul american Mark Barr a dat *raportului de aur* numele *phi* (ϕ), „deoarece mulți istorici ai artei au susținut că Fidias a folosit în mod frecvent și minuțios Secțiunea de aur în sculptura sa”⁵.

În același secol V î.Hr., pitagoreicii erau îngroziți de

³ H.R.Radian, *Cartea proporțiilor*, Ed. Meridiane, București, 1981, p.8.

⁴ Matila C. Ghyka, *Estetica și teoria artei*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1981, p.30.

⁵ Mario Livio, *Secțiunea de aur*, Ed. Humanitas, București, 2007, p.14.

incomensurabilitatea *numărului de aur*, considerându-l „un fel de eroare cosmică, o informație care trebuie suprimată și ținută secretă”⁶.

Extinderea ipotezei conform căreia *secțiunea de aur* a fost aplicată în limbajul plastic înaintea formulării sale abstracte, în limbaj matematic, stă la baza lucrării de față. Așa cum sculptorii Greciei antice au utilizat armonia estetică a *mediei și extremei rații* înainte ca acest adevăr să fie recunoscut ca un concept geometric, la fel, amplificând decalajul temporal, putem spune că *raportul de aur* a fost aplicat de artizanii pre și protoistorici printr-o intuiție a frumosului aflată dincolo de orice convenție sau demonstrație matematică. „Unii autori vorbesc de un instinct al numărului de aur, aparținând nu numai atîștilor, ci oricărei ființe umane”⁷. Cercetările din ultimii ani au arătat că originea naturală a *analogiei* și intuiția *secțiunii de aur* aparțin paleoliticului inferior, ceea ce practic înseamnă că „nașterea” lui ϕ ar coincide cu antropogeneza⁸. Structura osoasă a mâinii umane se conformează proporției de aur, primele unelte de piatră preluând, prin *analogie*, amprenta antropometrică. Analiza mai multor unelte ce aparțin culturii Achelean confirmă această ipoteză, motiv pentru care *homo erectus* poate fi considerat ca fiind primul utilizator al acestei descoperiri.

În cartea a treia a lucrării *De Architectura*, capitolul 1, Vitruviu ne explică sensul cuvântului *proportio*, ca fiind echivalentul termenului grecesc *αναλογία* (*analogia*). Azi, cele două cuvinte au evoluat semantic în mod diferit. Observăm că *proportia* are un sens precis, de egalitate matematică, în timp ce *analogia* este condiționată doar de o asemănare relativă, o similitudine.

⁶ *Ibidem*, p.13.

⁷ Solomon Marcus, *Artă și Știință*, Ed. Eminescu, București, 1986, p.47.

⁸ Feliks, J., Phi in the Acheulian: *Lower Palaeolithic intuition and the natural origins of analogy*, Bednarik, R. G. and D. Hodgson (Eds.), *Pleistocene palaeoart of the world*, British Archaeological Reports International Series 1804, Oxford, 2008, pp.11–31.

La începutul secolului al XX-lea, lingvistul genevez Ferdinand de Saussure (1857-1913), afirma că „limba este un sistem de semne exprimând idei și, prin aceasta, este comparabilă cu scrierea, alfabetul surdomușilor, *riturile simbolice*... Ea este pur și simplu cel mai important dintre aceste sisteme ce se pot concepe, deci, o știință care să studieze viața semnelor în cadrul vieții sociale; ea ar putea forma o parte a psihologiei sociale și, în consecință, a psihologiei generale; noi o vom numi semiologie”⁹. Astfel, studiul semnelor a dat naștere unei noi științe numită semiotică sau semiologie. Această disciplină cercetează felul în care funcționează comunicarea și semnificarea, relațiile dintre cod și mesaj, dintre semn și discurs⁹.

Înțelegem că doctrina structuralistă este departe de a oferi o explicație satisfăcătoare pentru nivelul actual al semioticii, dar observăm dubla natură a semnului, de *semnificat (conținut)* și *semnificant (expresie)*, model ce-și menține valabilitatea formală și în contextul *operei deschise*, despre care Umberto Eco spune: „opera își transformă neîncetat propriile denotații în conotații și propriile semnificații în semnificanți ai altor semnificații. Experiența de decodificare devine deschisă, procesuală...”¹⁰.

Analogiile vizuale din cadrul aplicațiilor au la bază tocmai această corespondență dintre *semnificatul* și *semnificantul* trupului uman, proporțiile sau, mai bine spus, disproporțiile, dovedindu-se a fi *semnificative*. Omul preistoric putea percepe intuitiv componentele unui raport matematic. Înțelegem că procesul de simbolizare a corpului uman a pornit tocmai de la o divizare a unor piese corporeale care se potrivesc: una naturală, vie, obiectiv proporționată, dar pieritoare, iar cealaltă artificială, subiectiv proporționată, dar nepieritoare.

⁹ Umberto Eco, *Signo*, Editorial Labor, Barcelona, 1988, p.17.

¹⁰ Idem, *Opera deschisă. Formă și indeterminare în practicile contemporane*
Ed. pentru Literatură Universală, București, 1969, p. VIII.

Capitolul 2 Analogia ca premisă

Antropometria comparată nu ne preocupă doar din punct de vedere obiectiv, ca metodă de cercetare a creației vizuale, ci și din punct de vedere subiectiv, ca formă de relaționare interumană. Comparația antropometrică este specifică psihismului uman. Detaliile diferitelor părți ale corpului, precum și înălțimea staturii, stimulează percepții comparative mai mult sau mai puțin conștiente.

În cazul omului, comparația vizuală a anumitor componente anatomice sau a întregului trup constituie premisa unei retorici fără sfârșit. Așa s-au născut primele identități individuale și colective, așa au apărut primii eroi și zei ai omenirii - prin comparație. În cazul eroilor, analogia intuitivă a permis ca anumite identități imaginare să acumuleze doar calitățile fizice și morale, iar altele să reprezinte defectele și aspectele negative ale semenilor lor.

Tradus în termenii psihologiei analitice jungiene, de-a lungul a două milioane de ani, omul și-a lărgit sfera psihică de la inconștientul colectiv și individual la ego. Este de remarcat faptul că fazele de dezvoltare a relației fizic-psihic se regăsesc în conceptele jungiene: arhetipurile, ca elemente esențiale ale inconștientului colectiv, oferă sinelui, ca model ideal al individului, diferite forme preexistente, care se umplu de conținut prin viața psihică. Conținuturile psihice asociate unui arhetip, numite complexe, se manifestă la nivelul inconștientului personal. Orice complex are asociat un arhetip și, de asemenea, orice arhetip generează un complex, dar modul de manifestare diferă în funcție de experiențele individului. Cel mai important complex al omului este complexul eului, numit și ego sau complexul identității. Așa cum sugerează și numele, eul reprezintă imaginea prin care individul își percepe propria identitate, felul în care acesta se vede pe el însuși. Importanța eului este dată de faptul că acest complex se află într-o poziție centrală în cadrul

conștiinței. În consecință, imaginea corporală, ca identitate biologică a eului, a căpătat semnificații multiple. De aceea, figurina preistorică poate fi interpretată ca un substitut pentru arhetip, sine sau eu. Altfel spus, primele statuete au putut fi reprezentări intuitive ale identității la nivelul inconștientului colectiv sau personal, precum și al conștientului colectiv sau personal, ori toate simultan. Și poate că tocmai în această identitate psihică multidimensională constă valoarea primelor reprezentări corporale. În termeni semiotici, semnificantul unui semnificat multiplu oferă figurinelor relevanță culturală.

Legătura fundamentală între analogia semiotică și cea perceptuală constă în natura comparativă a binomului prezentare - reprezentare. Animismul preistoric are la bază tocmai acest reflex al omului de-a se compara cu natura înconjurătoare, de-a se regăsi în formele din mediul ambiant. Senzația mistică a unei realități însuflețite ca și propriul corp este dovada că *homo sapiens sapiens* s-a comparat cu întreaga natură. Astfel, corporealitatea a ajuns să includă toată realitatea concretă, la care s-a adăugat ulterior întreaga idealitate a lumii lăuntrice. *Comparația instinctivă s-a transformat în comparație metaforică*. Omul s-a comparat cu piatra, împrumutându-i forma în schimbul permanenței.

Nevoia individului de-a se prezenta prin comparație, precum și abilitățile sale de a crea „unealta” specifică oricărei nevoi, l-au determinat să se reprezinte. Asemănările și diferențele trebuiau exprimate plastic tocmai dintr-o nevoie paradoxală de-a se distinge și, totodată, de-a se integra în mediul social. Prin reprezentare, omul s-a trezit în fața unui alt sine, un sine similar celui viu ca formă, dar nemișcat și durabil. În ciuda inadvertențelor, reprezentarea întruchipa abilitatea individului de a trece de la *impresie la expresie*. Iar această comparație metaforic exprimată nu o putea face decât eul. Era desigur o fază preconștientă a eului, în care instinctul procreației era sublimat în intuiția creației, desigur fără înțelegerea rațională, estetică sau morală a gestului.

Din acest punct de vedere, antropometria comparată alătură trupul, ca primă unealtă a sinelui, cu figurina, ca primă unealtă a conștiinței de sine. Este practic o simulare a unei percepții mentale, o primă exprimare prin corporealizare.

Capitolul 3 Canonul ca analogie

Înainte de a trece la prezentarea metodei *antropometriei comparate*, sunt necesare câteva precizări și concluzii preliminare.

Așa cum am văzut, în lunga perioadă cuprinsă între paleoliticul superior și Antichitate, omul a fost preocupat de prezentarea și reprezentarea ființei corporale ca principală formă de exprimare și raportare la univers. Figurinele preistorice și, mai târziu, statuile, au creat o *media* antropomorfă, tridimensională, prin care se transmiteau mesaje, de la idei și sentimente imediate, la politicile, filosofile și religiile vremii. Omul apela în mod firesc la *inter-mediul* corporal pentru a face legătura între ființa sa și ceilalți. Referile la această formă de comunicare ne-a determinat să utilizăm conceptul de „corporealitate” în accepția arheologului Douglass W. Bailey. Însă, din punct de vedere semiotic, ducem raționamentul mai departe și extindem semnificația termenului, analizând structura antropomorfă în tripla sa calitate de emițător, vehicul și receptor. Această *corporealitate* extinsă în domeniul semiologic permite identificarea proceselor ce au loc la nivel semantic, sintactic și pragmatic. Nu ne oprim doar la înțelegerea faptului că „figurinele erau filosofii în politica de a fi în neolitic”¹¹, ci urmărim și modul concret în care intuiția artizanului utiliza unități și concepte antropometrice. Am observat că asemenea unități de măsură antropometrice au fost identificate și aplicate mult mai târziu, în

¹¹ Douglass W. Bailey, *op.cit.*, p.202.

Antichitate, unele fiind valabile și azi. De aceea considerăm că sistemul de referință corporal poate deschide în continuare noi direcții pentru interpretarea statuetelor, prin înlocuirea grilei metrologice cu una analogică. Este posibil ca limbajul plastic al figurinelor preistorice să fi fost „scris” într-un „alfabet” antropometric. Normele primelor canoane antice demonstrează tocmai faptul că figura antropomorfă a fost tratată ca o convenție atât pentru limbajul plastic, cât și pentru limbajul scris. Hieroglifile și canoanele egiptene evidențiază *corporealitatea* comună a textelor și sculpturilor. Corpul oscila între statutul de semn și de simbol într-un mediu în care emițătorul și receptorul aveau aceeași anatomie.

Ce aduce nou canonul grecesc? Dincolo de aportul enorm în dezvoltarea plasticii, spuneam că diferența dintre arta Egiptului antic și cea a Greciei antice este că prima a fost colosală, iar a doua a generat artiști colosali. Prin exaltarea estetică și etică fără precedent a nudului, grecii antici au dat *subiectului* o dublă identitate nemuritoare - personajul sculptat a intrat în universalitate odată cu autorul. Identitatea sculptorului s-a arătat concetățenilor prin subiectul eliberat din piatră. Artistul s-a prezentat lumii prin reprezentarea plastică. *Corporealitatea* cetății a făcut posibilă întâlnirea sinelui cu alteritatea, iar comunicarea subconștientă la acest nivel nu putea avea o coerență decât antropometrică; doar aici sculptura și geometria, gimnastica și arhitectura, filosofia și religia, își puteau găsi buna măsură. Școlile filosofice au dezbătut tema alterității în plan orizontal, între membrii colectivității, și în plan vertical, între zei și oameni, în ambele cazuri apelând la același mediu *corporeal*. Alfel spus, asistăm la primele încercări ale omului de-a pătrunde în problematica imagologiei. Ființa umană avea un corp individual și un corp colectiv, care, ambele, îi dădeau identitate. Locuitorii statelor învecinate nu puteau recunoaște un cetățean decât prin emblema concetățenilor săi. *Corporealitatea* începea să-și trădeze

natura profund paradoxală: apropia și totodată îndepărta oamenii, dându-le tocmai ceea ce căutau - identitatea.

Capitolul 4 Analogia ca metodă

Într-o primă etapă vom identifica două puncte de simetrie: unul în accepția antică, iar celălalt în sensul modern. Procedăm astfel deoarece termenul de simetrie are azi un înțeles cu totul diferit de cel din trecut. „Simetria este într-un fel primul și cel mai evident principiu de compoziție. Omul are paradigma acestui principiu în propriul său trup și în decursul existenței sale l-a putut observa în chip obiectiv pretutindeni în lumea naturală: la plante, minerale sau în trupurile animalelor. Din simetrie a emanat întotdeauna o puternică intensitate expresivă fiind fără îndoială, unul din mijloacele cele mai pregnante de reprezentare a spațiului, întrucât *simetria pune în mod constant într-o confruntare două entități asemănătoare și în același timp diverse, egale și contrarii*”¹². În Antichitate simetria presupunea totalitatea mijloacelor folosite pentru a da „o proporție plăcută unei opere de arhitectură sau de artă plastică, printr-o justă alegere a raporturilor dintre elementele sau părțile acelei opere între ele și dintre acele elemente sau părți și opera întregă”¹³. Simetria provine etimologic din grecescul *συν μετρον* (*sin metron*), care se traduce în latinește prin *commensus*, ceea ce înseamnă măsurare cu unități comune, ori cu etalon sau modul comun. Din interpretarea tratatelor vitruviene înțelegem distincția dintre simetria *aritmetică* și cea *geometrică*. Aflăm că simetria geometrică permite punerea în proporție a suprafețelor, de unde deducem că simetria aritmetică are

¹² Cornel Ailincăi, *Introducere în gramatica limbajului vizual*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1982, pp.152 – 153.

¹³ H.R.Radian, *op.cit.*, p.57

o dimensiune liniară¹⁴. În lucrarea de față vom identifica analogiile antropometrice verticale, pentru a evidenția modul în care simetria liniară a contribuit la articularea limbajului plastic al diferitelor culturi.

În primul capitol al Cărții a treia din *De Architectura*, Vitruviu ne definește centrul corpului uman astfel: „*Ombilicul este în mod natural centrul exact al corpului. Deoarece unui om care stă pe spate, cu mâinile și picioarele îndepărtate, și pe ombilicul căruia este plasat centrul unui cerc, degetele membrelor inferioare și superioare vor fi atinse de circumferință. De asemeni, se va găsi un pătrat descris în cadrul figurii, în același mod în care s-a realizat reprezentarea rotundă. Deoarece, prin măsurarea distanței de la talpa piciorului la creștetul capului și compararea acesteia cu cea dintre mâinile întinse, lățimea va fi găsită egală cu înălțimea, ca în cazul laturilor normale ale pătratului*”¹⁵.

Ombilicul va fi numit **centrul de simetrie biometrică** și se află la intersecția diametrelor cercului circumscris (homo ad circulum); iar prin intersecția diagonalelor pătratului (homo ad quadratum) obținem **centrul de simetrie izometrică**, ce împarte înălțimea corpului în două părți egale. **Centrul de simetrie biometrică** este identificat prin înscrierea corpului într-un *cerc*, simbol al cerului, al lumii spirituale cu mișcare infinită; **centrul de simetrie izometrică** este identificat prin înscrierea corpului într-un *pătrat*, simbol al lumii materiale guvernată de cele patru elemente fundamentale (*apă, aer, pământ, foc*), de cele patru stări de agregare ale materiei (*lichid, gazos, solid, plasmă*) și de cele patru puncte cardinale (*nord, sud, est, vest*). Gestul ascendent al brațelor indică cercul, adică cerul cu toate semnificațiile sale, iar gestul de întindere orizontală a brațelor indică în mod evident orizontul, adică lumea pământeană. Observăm că atitudinea corporală este legată direct

¹⁴ Matila C. Ghyka, *op.cit.*, p.67.

¹⁵ www.vitruvius.be/boek3h1.htm.

de înțelesul simbolic. *Prezentarea fizică este mijlocul reprezentării metafizice.* Corpul-semn devine corp-simbol. Cele două ipostaze ale trupului exoteric, comun tuturor oamenilor, decriptează sensul ezoteric al acestuia. Este modul în care corporealitatea dezvăluie limbajul celor inițiați. Prin proporțiile celor două centre de simetrie, armonia corporealității se extinde și în peisajul arhitectural. Din tratatul vitruvian dedicat arhitecturii înțelegem că armonia unui templu trebuie să conțină măsura corpului uman, așa cum armonia corpului uman trebuie trăită precum măreția unui templu. Trupul își expune și impune cea mai intimă identitate fizică și metafizică, personală și transpersonală. Prin această „unitate” corporeală, omul are acces la tainele lumii materiale și spirituale, la tot ceea ce îi determină viața ca individ și specie.

Aplicații

În cadrul acestui subcapitol s-au efectuat măsurători prin metoda antropometriei comparate, în cazul a peste două sute de reprezentări plastice antropomorfe din:

arta plastică paleolitică, arta primitivă modernă, arta plastică de pe teritoriul Anatoliei, arta plastică din Balcani, arta plastică de pe teritoriul României, arta plastică de pe teritoriul Mesopotamiei, arta plastică de pe teritoriul Egiptului, arta plastică de pe teritoriul Chinei, arta plastică de pe teritoriul Japoniei, arta plastică de pe teritoriul Mexicului, arta plastică de pe teritoriul Ecuadorului, arta plastică incașă, arta plastică de pe teritoriul Greciei, arta plastică hindusă, arta plastică etruscă și arta plastică romană.

Prin percepția și aplicarea intuitivă a secțiunii de aur, limbajul artistic al figurinelor paleolitice reprezintă primul gest al omului de transcendere a corpului biologic. Tocmai **abaterea** de la forma armoniei

naturale dovedește autenticitatea stilistică a artistului preistoric și îi dă accesul la primele arhetipuri antropomorfe. Abaterea de la „canonul” obiectiv al corpului viu articulează limbajul plastic, disproporțiile „de aur” reprezentând exprimarea subiectivă a dinamicii armoniei cosmice prin intermediul armoniei corporale. O asemenea formă de comunicare menține într-un plan intuitiv atât emițătorul, cât și receptorul, indiferent de coordonatele spațio-temporale ale percepției. Din această perspectivă, *corporealitatea poate fi definită ca un mediu în care emițătorul, receptorul și vehiculul sunt deopotrivă antropomorfe*. Aici, antropometria comparată nu este doar o metodă de investigare rațională și obiectivă, ci surprinde limbajul corporeal în procesul de elaborare și percepție, cu toate implicațiile sale emoționale și subiective; comparația însăși devine suportul comuniunii și comunicării, dincolo de liminalul conștiinței. Înăuntru sau în afara oricărui canon, proporționalitatea corpului generează involuntar trăiri ale privitorului. Natura apodictică a relației minte-trup structurează subconștientul individual și colectiv al corporealității, motiv pentru care ambiguitatea redărilor plastice rămâne sursa mereu fecundă a unui șir nesfârșit de interpretări.

Capitolul 5 Elemente de prelucrare a informațiilor, analize statistice și interpretarea rezultatelor

Sunt prezentate noțiunile și elementele informatice necesare pentru pregătirea măsurătorilor și analizarea rezultatelor.

Pentru efectuarea juxtapunerilor vizuale s-a utilizat programul de aplicație *Adobe Photoshop* (CS3 Extended, Version 10.0). Acest software este destinat prelucrării documentului de tip bitmap (BMP), adică a formatului de fișier - imagine utilizat pentru a stoca fotografii

digitale, în special pe sisteme de operare Microsoft Windows. Prin instrumentele specifice acestui program, imaginile reprezentărilor antropomorfe din studiul actual au fost optimizate în vederea efectuării măsurărilor.

Pentru ca măsurătorile din capitolul anterior să poată fi utilizate într-o analiză mai amănunțită, acestea trebuie să fie structurate într-un sistem de informații numit *bază de date*. Astfel, informațiile trec printr-o serie de etape precum colectarea, organizarea și analiza. În urma acestor prelucrări, se obține o colecție de informații sistematizate sub formă de fișiere, astfel încât, cu ajutorul computerului, să se identifice rapid datele în funcție de diferite criterii de analiză și interpretare.

Interogarea bazei de date ne determină să aplicăm *testul χ^2 de comparare sau de asociere*¹⁶. Datorită simplității calculelor, a specificului datelor experimentale și a posibilităților imediate de a se lua o decizie în urma aplicării sale, testul este frecvent utilizat în științele sociale.

Interpretarea rezultatelor ne indică existența unei cauze oarecare în alegerea proporțiilor plastice. Cu alte cuvinte, recurența abaterilor de aur indică faptul că disproporționarea plastică nu este doar rezultatul necunoașterii unor rapoarte antropometrice elementare, ci constituie o formă firească de exprimare a unor trăiri estetice.

Considerentele psihologice și semiotice ale unei asemenea direcții de cercetare pot fi dezvoltate și aprofundate pentru a desluși evoluția perceptuală a mediului corporeal.

Pe de altă parte, extinderea bazei de date cu noi măsurători și interogări pe direcția abordării actuale oferă posibilitatea unor analize dedicate diferitelor domenii de cercetare. S-a observat importanța

¹⁶ Florin Constantin Stănescu, *Aplicațiile calculatoarelor în arheologie*, Alba-Iulia, 2003, pp. 48-53. Formulele, prezentarea, exemplul și explicațiile au fost preluate din lucrarea menționată.

formulării unor întrebări pertinente, pentru ca, ulterior, prin structurarea unor baze de date adaptate acestor problematici, să se găsească răspunsul prin metodele oferite de calculul statistic.

Site-ul dedicat măsurătorilor prin metoda antropometriei comparate și bazelor de date aferente are următoarea adresă: <http://www.antropoz.zaan.eu>

Capitolul 6 Concluzii

Aplicațiile antropometriei comparate din capitolul anterior generează o serie întreagă de întrebări: Ce aduce nou metoda antropometriei comparate? Care este semnificația abaterii de aur? De ce o regăsim de-a lungul unei perioade atât de lungi? Ce indică abaterea de aur spre deosebire de secțiunea de aur? Cum ajută aceasta la interpretarea figurinelor și statuilor? Ce rol joacă în *media* corporealității? În cele ce urmează, încercăm să dăm unele răspunsuri fără pretenția de a epuiza amploarea și complexitatea problematicilor.

Juxtapunerea este justificată psihologic prin reflexul comparativ al percepției vizuale. Măsurarea din priviri, ca reflex atavic al evaluării vizuale, este prezentă la majoritatea speciilor, doar că, în cazul omului, aceasta s-a obiectivat prin reprezentarea plastică a corpului. Mecanismul unei comparații instinctive devine astfel metodă obiectivă de cercetare.

Metoda se reduce la măsurarea analogică a componentelor saussuriene ale comunicării. Modelul semiotic este relevant tocmai datorită principiului elementar pe care îl reprezintă și anume procesul de semnificare vizuală.

Nudul sculptat reprezintă starea liminală a omului, forma ce desparte individul de lume. Pragul la care se referă conturul corpului trimite la binomul existenței sub toate formele sale:

microcosmos - macrocosmos, intracorporal - intercorporal, personal - transpersonal, fizic - metafizic, real - ideal, relativ - absolut, ființă -

neființă, viață - moarte, conștient - inconștient, supraliminal -subliminal, subiectiv - obiectiv, subiect - obiect, natural - cultural, individual - social, sine - eu, profan - inițiat, identitate - alteritate, om - zeu, amorf - antropomorf, individ - specie ș.a.m.d.

În retorica antropomorfă, abaterea de aur nu articulează un mesaj conștient, ci unul subconștient, ce aparține mentalului colectiv, și acționează ca un veritabil *arhetip* în exprimarea plastică a unei stări liminale. *Continuumul* corporeal în care are loc această permanentă căutare este guvernat de simetrii naturale și artificiale, când riguroase, când ambigue, dar întotdeauna antropometrice. De aceea, antropometria comparată este o metodă de măsurare și, în același timp, un model de percepție vizuală a armoniei nude; juxtapunerea prezentării cu reprezentarea corpului uman este un reflex mental axiomatic ce stă la baza limbajului corporeal și, fără pericolul vreunei emfaze discursive, putem spune că surprinde sincretismul dintre *arhetipul creației și cel al comunicării*. Sintaxa exprimării este concretă, anatomică și nu abstractă, iar ambiguitatea face posibil mesajul polisemic, eminentemente intuitiv, atât în elaborare cât și în percepție. Aflate undeva între senzorial și senzual, cauzele și efectele limbajului corporeal sunt neuronale și hormonale deopotrivă. Probabil că tocmai în acest dublu nivel de manifestare constă și sensul hermeneutic al plasticii antropomorfe. Mesajul se adresează minții, precum și trupului, întrucât apelează la un „mesager” cu o morfologie holistică, subliminal analogică întregului organism al receptorului. De la un corp natural, prin inter-mediul unui corp artificial, la un alt corp natural - acesta este circuitul limbajului plastic antropomorf menit să creeze legături între cele mai îndepărtate zone ale ființei umane, de la înaltele culmi ale conștiinței individuale la trăirile abisale ale mentalului colectiv.

Criptate sau decriptate, *antropoglifele* au constituit mediul de comuniune și comunicare pentru inițiați și neinițiați deopotrivă. Ele reprezintă o punte sincronică și diacronică între toți oamenii, din toate

locurile și toate timpurile. În viața de zi cu zi, ca și în întreaga istorie, *corporealitatea* se dovedește a fi prima și ultima realitate a identității noastre ca indivizi și specie. În această mass-media antropomorfă, *abaterea de aur* evidențiază esența paradoxală a creației: pe de-o parte, exprimă percepția subliminală a unei simetrii antropometrice obiective, pe de altă parte, reprezintă aplicarea subiectivă a proporției de aur, ca o „figură de stil” primordială în istoria limbajului plastic și a comunicării în genere.

Bibliografie

Lucrări generale și speciale

- Achiței, Gheorghe, *Frumosul dincolo de artă*, Editura Meridiane, București, 1988.
- Ailincăi, Cornel, *Introducere în gramatica limbajului vizual*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1982.
- Andreescu, Radian-Romus; Mirea, Pavel; Moldoveanu, Katia; Torcică, Ion, *Noi descoperiri în așezarea gumelnițeană de la Vitănești „Măgurice”*, în *Buletinul Muzeului Județean Teleorman*. Seria Arheologie 1, 2009, pp.75-92.
- Asher-Greve, Julia, M., *The Essential Body: Mesopotamian Conceptions of the Gendered Body*, în *Gender and the Body in the Ancient Mediterranean*, Oxford, 1998, pp.8-37.
- Alfredo López Austin, *Cuerpo humano e ideología, Las concepciones de los antiguos Nahuas*, Universidad Nacional Autónoma de México, Instituto de Investigaciones Antropológicas, México, 2008.
- Băcucț Crișan, Sanda, *Cultura Starčevo-Criș în Depresiunea Șimleului*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2008.
- Bănciulescu, Victor; Ludu, Virgil, *Sport și artă*, Editura Sport - Turism, București, 1987.
- Bailey, Douglass, W., *Prehistoric Figurines*, Routledge, London, New York, 2005.
- Bailey, Douglass, W., *The Figurines of Old Europe, în The Lost World of Old Europe, The Danube Valley, 5000-3500 BC*, David W. Anthony (Ed.), Institute for the Study of the Ancient World at New York University and Princeton University Press, 2010, pp.112-126.
- Bailey, Douglass, W., *Figurines, Corporeality, and the Origins of the Gendered Body*, în *A Companion to Gender Prehistory*, Diane Bolger (Ed.), Published by John Wiley & Sons, Inc., 2013, pp. 244-264.
- Bednarik, Robert G., *The Lower and Middle Paleolithic origins of semiotics*, în *Structural and Semiotic Investigations in Archaeology*, 2006, pp.1-8.
- Berciu, D., *Cultura Hamangia*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1966.
- Black, Jeremy; Green, Anthony, *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia*, Fifth University of Texas Press printing, 2003.
- Bloch, Raymond, *Etruscii*, Editura Științifică, București, 1966.
- Buffiere, Félix, *Miturile lui Homer și gândirea greacă*, Editura Univers, București, 1987.

- Caldwell, Duncan, *Supernatural Pregnancies. Common Features and New Ideas concerning Upper Paleolithic Feminine Imagery*, în *Arts & Cultures*, Barbier-Mueller Museums, Geneva, Barcelona, 2010, pp.1-22.
- Chapman, John, *Fragmentation in Archaeology, People, places and broken objects in the prehistory of South Eastern Europe*, Routledge, London and New York, 2000.
- Chapman, John; Gaydarska, Bisserka, *Parts and Wholes, Fragmentation in prehistoric context*, Oxbow Books, Oxford, 2007.
- Ciută, Mihai -Marius, *Metode și tehnici tradiționale și moderne de cercetare în arheologie*, Alba Iulia, 2006.
- Comșa, Eugen, *Neoliticul din Romania*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1982.
- Danesi, Marcel, *Messages, Signs, and Meanings – A Basic Textbook in Semiotics and Communication Theory*, Canadian Scholars Press, 2004.
- Daniel, Constantin, *Cultura spirituală a Egiptului antic*, Editura Cartea Românească, București, 1985.
- Dennis, George, *Lumea etruscilor*, Editura Meridiane, București, 1982.
- *Dicționarul explicativ al limbii române*, ediția a II-a, Editura Univers Enciclopedic, București, 1998.
- Drașovean, Florin, *Cultura Vinča târzie (faza C) în Banat*, Ed. Mirton, Timișoara, 1996.
- Drașovean, Florin; Popovici, Dragomir, Nicolae (Eds.), *Neolithic Art in Romania*, Editura Arte'm, Exhibition Steinzeitkunst. *Frihe Kulturen aus Rumänien*, *Historisches Museum Olten*, June 3 October 5, 2008.
- Drioton, Etienne; Du Bourguet, Pierre, *Arta faraonilor*, Editura Meridiane, București, 1972.
- Eco, Umberto, *Istoria frumuseții*, Editura Enciclopedia Rao, București, 2005.
- Eco, Umberto, Signo, Editorial Labor, Barcelona, 1988.
- Eco, Umberto, *Opera deschisă. Formă și indeterminare în practicile contemporane*, Editura pentru Literatură Universală, București, 1969.
- Eco, Umberto, *O teorie a semioticii*, Editura Trei, București, 2008.
- Eliade, Mircea, *Sacrul și profanul*, Editura Humanitas, București, 1995.
- Eliade, Mircea, *Oceanografie*, Editura Humanitas, București, 1991.
- Eliade, Mircea, *Mefistofel și androgenul*, Editura Humanitas, București, 1995.
- Eliade, Mircea, *Mituri, vise și mistere*, Editura Univers enciclopedic gold, București, 2010.
- Evola, Julius, *Metafizica sexului*, Editura Humanitas, București, 1994.

- Feliks, J., Phi in the Acheulian: *Lower Palaeolithic intuition and the natural origins of analogy*, Bednarik, R. G. and D. Hodgson (Eds.), *Pleistocene palaeoart of the world*, British Archaeological Reports International Series 1804, Oxford, 2008, pp.4-24.
- Fortunati, Leopoldina, *Is Body-to-Body Communication Still the Prototype?*, in *The Information Society*, nr. 21, Routledge, Taylor & Francis Group, 2005, pp.53-61.
- Frobenius, Leo, *Paideuma*, Editura Meridiane, București, 1985.
- Gheorghiu, Dragoș, *Ritual Technology: An Experimental Approach to Cucuteni-Tripolye Chalcolithic Figurines*, in *Anthropomorphic and Zoomorphic Miniature Figures in Eurasia, Africa and Meso-America, Morphology, materiality, technology, function and context*, BAR International Series 2138, 2010, p.61-72.
- Ghițescu, Gheorghe, *Permanențele Artei*, Editura Meridiane, București, 1976.
- Ghyka, Matila, C., *Eстетica și teoria artei*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1984.
- Goodson, Aileen, *Therapy, Nudity & Joy: the Therapeutic Use of Nudity Through the Ages From Ancient Ritual to Modern Psychology*, Elysium Growth Press, Los Angeles, 1991.
- Gowlett, J.A.J. *Mental Abilities of Early Man: A Look at Some Hard Evidence*, in *Hominid Evolution and Community Ecology: prehistoric human adaptation in biological perspective*, Robert Foley (Ed.), Academic Press, London, 1984, pp.167-192.
- Gulian, C.I, *Lumea culturii primitive*, Editura Albatros, București, 1983.
- Hallett, Christopher H., *The Roman Nude, Heroic Portrait Statuary 200 BC – AD 300*, Oxford University Press, Oxford, 2005.
- Hansen, Svend, *Neolithic Sculpture. Some Remarks on an Old Problem*, in *The Archaeology of Cult and Religion*, Archaeolingua, Budapest, 2001, pp.37-45.
- Hansen, Svend, *Bilder vom Menschen der Steinzeit*, Teil 1, Verlag Philipp von Zabern, Mainz, 2007.
- Hansen, Svend, *Figuren aus Stein und Bein in der südosteuropäischen Kupferzeit*, in *Moments in Time*, Prehistoric Society, Eötvös Loránd University, Budapest, 2013, pp.539-556.
- Harrod, James B., *Deciphering Later Acheulian Period Marking Motifs (LAMrk): Impressions of the Later Acheulian Mind* (v1 2004, updated v2 11.25.2007), Center for Research on the Origins of Art and Religion, Portland,USA, 2007.
- Häulică, Dan, *Nostalgia sintezei*, Editura Eminescu, București, 1984.
- Himmelmann, Nikolaus, *Ideale Nacktheit in der griechischen Kunst*, Walter De Gruyter, Berlin, New York, 1990.

- Hollingsworth, Mary, *Arta în istoria umanității*, Editura Enciclopedia Rao, București, 2004.
- Hurwit, Jeffrey M., *The Problem with Dexileos: Heroic and Other Nudities in Greek Art*, American Journal of Archaeology, vol.111, January 2007.
- Iorga, Nicolae, *Materiale pentru o istoriologie umană*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1968.
- Jennett, Karen Diane, „*Female Figurines of the Upper Paleolithic*” (2008). University Honors Program. Paper 74. <http://ecommons.txstate.edu/honorprog/74> (10.2011).
- Jung, C. G., *Opere complete, Arhetipurile și inconștientul colectiv*, vol.1, Editura Trei, București, 2003.
- Knapp, Bernard A., *Prehistoric & Protohistoric Cyprus*, Oxford University Press Inc., New York, 2008.
- Knobler, Nathan, *Dialogul vizual*, Editura Meridiane, București, 1983.
- Lawlor, Robert, *Sacred Geometry*, Thames & Hudson, London, 2002.
- Lazarovici, Gheorghe, *Neoliticul Banatului*, Bibliotheca Musei Napocensis IV, Cluj-Napoca, 1979.
- Lazarovici, Gheorghe, *Neoliticul timpuriu în România*, în *Acta Musei Porolissensis VIII*, 1984, pp.48-104.
- Lazurca, Marius, *Invenția trupului*, Editura Anastasia, București, 1996.
- Lesure, Richard G., *Interpreting Ancient Figurines, Context, Comparison and Prehistoric Art*, Cambridge University Press, Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, Sao Paulo, Delhi, Dubai, Tokyo, Mexico City, 2011.
- LeValley, Paul, *Ancient India, Clothed with the Sun*, vol.6.4, 1987.
- Lipps, Theodor, *Estetica și bazele esteticii*, Editura Meridiane, București, 1987.
- Livio, Mario, *Secțiunea de aur*, Editura Humanitas, București, 2007.
- Luca, Sabin Adrian, *Așezări neolitice pe valea Mureșului (1), Habitatul turdășan de la Orăștie - Dealul Pemilor (punct x2)*, Bibliotheca Musei Apvlensis IV, Alba Iulia, 1997.
- Manca, Joseph; Bade, Patrick; Costello, Sarah, *1000 de sculpturi ale unor artiști de geniu*, Editura Aquila'93, Oradea, 2007.
- Marcu, Florin; Manca, Constant, *Dicționar de neologisme*, Editura Academiei, București, 1986.
- Marcu, Florin, *Marele dicționar de neologisme*, Editura Saeculum, București, 2000.
- Marcus, Solomon, *Artă și Știință*, Editura Eminescu, București, 1986.
- Matei, Ioan, *Ramul de măslin al Olimpiei*, Editura Albatros, București, 1985.

- Monah, Dan, *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis III, Piatra Neamț, 1997.
- Monah, Dan; Dumitroaia, Gheorghe; Monah, Felicia; Preoteasa, Constantin; Munteanu, Roxana; Nicola, Dorin; *Poduri - Dealul Ghindaru, O Troie în Subcarpații Moldovei*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis XIII, Piatra-Neamț, 2003.
- Morariu, V.V., *Proporțiile corpului uman în unele reprezentări neolitice, în Acta Musei Napocensis, Preistorie - Istorie veche - Arheologie*, 33.I., Extras, pp.531-547.
- Morariu, V.V.; Salvanu, V.; Frangopol, P.T.F., *Dimensional Analysis of Ancient Pottery, în Archaeometry in Romania*, vol.2., București, 1990, pp.111-126.
- Morariu, V.V.; Card, Charles R., *The Archetypal Hypothesis of C.G. Jung and W. Pauli and the Number Archetypes: an Extension of the Concept to the Golden Number, în Paideusis, Journal for Interdisciplinary and Cross-Cultural Studies*, nr.1, 1998, pp.1-14.
- Mouratidis, John, *The Origin of Nudity in Greek Athletics, în Journal of Sport History*, vol.12, nr.3, 1985, pp.213-232.
- Nicolescu, Basarab, *Transdisciplinaritatea*, Editura Polirom, Iași, 1999.
- Niculescu, Anita, *Multidisciplinaritate în interpretarea simbolisticii plasticii antropomorfe din neolitic și eneolitic, în Terra Sebus, nr. 3, Acta Musei Sabesiensis*, 2011.
- *Noul dicționar explicativ al limbii române*, Editura Litera Internațional, București, 2002.
- Nørretranders, Tor, *Iluzia utilizatorului*, Editura Publica, București, 2009.
- Oane, Sorin, *Venus din Willendorf, în Historia*, nr.74, Editura Historia, București, 2008.
- Perlès, Catherine, *The Early Neolithic in Greece*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.
- Petecel, Stela, *Antichitatea greco-romană despre sport*, Editura Sport - Turism, București, 1980.
- Piatkowski, Adelina, *O istorie a Greciei antice*, Editura Albatros, București, 1988.
- Platon, *Opere V*, Republica, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1986.
- Platon, *Opere VII*, Timaios, Editura Științifică, București, 1993.
- Popa, Marcel D.; Stănciulescu, Alexandru; Florin-Matei, Gabriel; Tudor, Anicuța; Zgăvârdici, Carmen; Chiriacescu, Rodica, *Dicționar enciclopedic*, Editura Enciclopedică, București, 1993 -2009.
- Radian, H.R., *Cartea proporțiilor*, Editura Meridiane, București, 1981.
- Rubin, Judith, Aron, *Art-terapie, Teorie și tehnică*, Editura Trei, București, 2009.

- Sauerlandt, Max, *Griechische Bildwerke*, Karl Robert Langewiesche, Düsseldorf, Leipzig, 1907.
- Schier, Wolfram, *Die Maske von Uivar, în Masken – Menschen – Rituale*, Martin von Wagner Museum der Universität Würzburg, Würzburg, 2005, pp.54-61.
- Schwaller de Lubicz, R.A., *The Temple in Man*, Inner Traditions International, Vermont, 1977.
- Sendrail, Marcel, *Înțelepciunea formelor*, Editura Meridiane, București, 1983.
- Soustelle, Jaques, *Olmecii*, Editura Meridiane, București, 1982.
- Stănescu, Florin Constantin, *Aplicațiile calculatoarelor în arheologie*, Editura Ulise, Alba-Iulia, 2003.
- Stănese, Radu, *Canonul estetic și etic al Greciei antice, în Transilvania*, nr. 3-4, Editura Centrul Cultural Interetnic Transilvania, Sibiu, 2011, pp.88-94.
- Stănese, Radu, *Corporealitatea arhetipurilor, în Saeculum*, nr.2(30), Sibiu, 2010, pp.25-35.
- Stevens, Anthony, *Sinele de două milioane de ani*, Editura Herald, București, 2012.
- Stingl, Miloslav, *Indienii precolumbieni*, Editura Meridiane, București, 1979.
- Strojović, Dragoslav (Ed.), *The Neolithic of Serbia, Archaeological Research 1948-1988*, Belgrade, 1988.
- Ștefan, Cristian, *Several points of view regarding the interpretation of anthropomorphic figurines*, în *Peuce*, S. N. III-IV, ICEM Tulcea, 2005-2006, pp.71-77.
- Tatarkiewicz, Wladyslaw, *Istoria esteticii*, vol.1, Editura Meridiane, București, 1978.
- Teampău, Petruța, *Corpul în prezent, prezentul în corp, în Introducere în sociologia corpului. Teme, perspective și experiențe întrupate*, volum coordonat de Laura Grünberg, Editura Polirom, București, 2010, pp.15-27.
- Tsatsos, Constantin, *Filosofia socială a vechilor greci*, Editura Univers, București, 1979.
- Ursulescu, Nicolae; Tencariu, Felix Adrian, *Religie și magie la est de Carpați acum 7000 de ani, Tezaurul cu obiecte de cult de la Isaiia*, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2006.
- Vandenberg, Philipp, *Nefertiti*, Editura Meridiane, București, 1980.
- Whittle, Alasdair, *The Archaeology of People, Dimensions of Neolithic Life*, Routledge, London and New York, 2003.
- Zamarovsky, Vojtech, *La început a fost Sumerul*, Editura Albatros, București, 1981.